

Житомирщина в творчій біографії О.П. Довженка

Належно поціновуючи творчість фундатора української кінематографії, геніального режисера, самобутнього прозаїка й драматурга, пристрасного публіциста Олександра Петровича Довженка, Олесь Гончар писав, що „сьогочасна світова культура небагато може назвати митців такого широкого дихання, такої дерзновенності мислі й сміливості шукань, які були притаманні О. Довженкові. Самою своєю природою він відкривач, експериментатор, утверджувач нового, митець, чий твори, будучи гостро сучасними, водночас були мовби призначені для майбутніх поколінь – до них, до найдаальших прагнув він донести пристрасні людей свого часу, шквали епохи, її грози, інтелектуально-філософську напругу” [1:170].

Життєві стежки та творчі пошуки великого сина українського народу О.П. Довженка неодноразово переплітались і з волинським краєм, зокрема Житомирщиною та Житомиром.

Закінчивши в 1914 році Глухівський учительський інститут, у якому готували, за словами О. Довженка, „обрусителів краю”, і за це в Київській, Подільській і Волинській губерніях навіть додавали надбавку до зарплати – вісімнадцять карбованців, він одержав призначення на Житомирщину. У липні цього ж року його направили вчителем у Кутузовське змішане Вище Початкове училище (тепер селище Володарськ-Волинський). Але вже у вересні його переводять на роботу до Житомира. Так із вересня 1914 року О. Довженко починає працювати у Другому Вищому Початковому училищі. Молодому вчителеві доручили викладати історію, географію, природознавство, фізику, гімнастику й малювання.

Учителював О. Довженко в Житомирі до осені 1917 р. Досі збереглося одне з приміщень училища, де працював майбутній митець. Про цей період життя й праці О. Довженка залишили спогади його друзі та колеги. У колективі вчителів його називали Сашком. Крім сумлінного ставлення до вчительської праці, молодий О. Довженко часто організовував літературно-музичні вечори, прогулянки з учнями й колегами за місто, любив малювати. Завжди був веселим, життєрадісним, щедрим на жарти та вигадки, любив співати й брав участь у хорі. В усіх масових заходах помічником Олександра Петровича була молода вчителька Варвара Семенівна Крилова, яка й стала його дружиною.

Про житомирський період життя і вчителювання О.П. Довженко пізніше в „Автобіографії” писав: „Я вийшов з інституту з умінням учити школярів політично неписьменним і темним юнаком дев’ятнадцяти з половиною років; війну

імперіалістичну сприйняв як обиватель, некритично, і перших поранених, які завалили місто Житомир, приголомшував вигуками „ура” і разом із своїми учнями і колегами закидав їх квітами. Я був учителем вищої початкової школи.

Тепер я іноді зустрічаю колишніх своїх учнів. Я питаю їх – чи був я хорошим учителем? Кажуть – був. Не стільки хорошим учителем, як хорошим вихователем... Ці відповіді сповнюють мене радістю... Я просто був молодий, не набагато старшим за них, був товариським, веселим... Був я з ними до кінця відвертим” [2: 21].

У Житомирі О. Довженко пізнав і радість творчої праці, і радість великого сімейного щастя, а також переніс важку операцію. Довірівшись молодосвідченому житомирському хірургу, О. Довженко довго перебував у лікарні, але й після завершення лікування počував себе погано. Це і врятувало його від військової служби, бо в липні 1917 року Житомирське повітове з воєнної повинності присутствіє зробило висновок, що О. Довженко є „нездатним для воєнної служби”.

Окремою сторінкою розповіді про перший період праці О. Довженка в Житомирі є історія його кохання з Варварою Криловою. Майбутня дружина О. Довженка народилася 1900 року в м. Сміла Черкаської області у великій родині – шість дочок і син. Після смерті батька дівчинку взяли на виховання материні родичі, які проживали в Житомирі. Тут вона вчилася у Маріїнській гімназії, а після її закінчення одержала призначення в Друге Вище Початкове училище, де й познайомилася з О. Довженком. Молода, симпатична й розумна вчителька викладала природознавство та французьку мову. Варвара теж була душею вчительського колективу, що й зблизило молодих людей, переросло в палке кохання, а потім стало для обох трагедією.

У 1917 році О. Довженко та В. Крилова повінчалися. Жили вони в будинку Варі, що стояв у провулку Кашперівському (тепер Квітковий). Цей будинок зберігся до наших днів.

Один із колишніх учнів О. Довженка згадував: „Олександр Петрович і Варвара Семенівна були в училищі наймолодшими з усіх учителів, вирізнялися простотою. Довженко завжди був життєрадісний, мав почуття гумору, любив малювати. З ним у нас встановились незвичні в училищі товариські стосунки. Коли він взяв шлюб з Криловою, я не раз бував з іншими учнями у будинку на Кашперівській вулиці, що утопав тоді у фруктовому саду” [3:70].

Життєві бурі, вир суспільних подій кидали О. Довженка на різні барикади, але в Житомир, де залишалася його дружина,

він слав теплі листи й повертався при нагоді сам. З жовтня 1919 року до 1 жовтня 1921 року Варвара працювала вчителькою в Житомирській школі № 20. Це підтверджено документами обласного архіву. Деякий час побутувала думка, що нібито Варвара зрадила О. Довженка, втекла за кордон із білогвардійським офіцером. Насправді ж після призначення О. Довженка завідувачем загального відділу при українському посольстві в Польщі він 1 жовтня 1921 року повідомляє про це дружину, а 2 жовтня вони виїхали у Варшаву. З жовтня 1921 року до лютого 1922 року як дружина О. Довженка Варвара проживала у Варшаві, а в березні 1922 року подружжя переїхало до Берліна, і вона працювала в Торговому представництві. Ініціатором відрядження О. Довженка за кордон був житомирянин Ян Гамарник, державний діяч, репресований у 1937 році. Спогади про цей період подружнього життя надруковані в збірнику спогадів про О. Довженка „Полум'яне життя” (1973 рік). З цього приводу варто згадати один із листів Варвари до О. Довженка. У ньому вона писала: „Сашо, пам'ятаєш, колись давно-давно я сказала тобі: якщо ти покохаєш іншу жінку, я ніколи не стану на твоєму шляху: побажавши щастя – піду назавжди. Ти одним рухом розбив мені щастя... Неспокійне, велике, талановите серце, що з тобою стало?...” Отже, ці факти спростовують вигадані плітки й безпідставне звинувачення Варвари у зраді. Розриву сімейного життя послужили інші причини. Але то тема іншої розмови. Хочеться тільки сказати, що в Демидові Вишгородського району (на Київщині), де Варвара довгі роки вчителювала, на сільському кладовищі під скромним пам'ятником вічним сном спочиває прах цієї мужньої жінки. До кінця своїх днів вона листувалася з житомирськими подругами по спільній праці в училищі та школі, розповідала про невгамовний біль душі й життєві поневіряння.

Перший період життя й праці О. Довженка в Житомирі тривав майже три роки. У вересні 1917 року він влаштувався на посаду вчителя Київського сьомого Вищого початкового училища й залишив Житомир.

Другий період життя та праці О. Довженка в Житомирі був коротким – з грудня 1919 року до квітня 1920 року. Його призначають завідувати Житомирською партійною школою, потім він служить у губвійськкоматі, працює викладачем у школі червоних старшин при штабі 44-ї стрілецької дивізії. Після захоплення Житомира білополяками О. Довженка було залучено до підпільної роботи у ворожому тилу на території Коровинецького (тепер Чуднівського) району на Житомирщині.

Але дорогою він потрапив у полон до польського кінного роз'їзду. Про цей випадок О. Довженко розповідав в „Автобіографії”: „Роз'їзд повівся зі мною виключно грубо. Щоб примусити розповісти про розташування наших частин, мене піддали умовному розстрілові. Після того роз'їзд був сам обстріляний нашим загonom і, вступивши у перестрілку, примусив мене стояти живою мішенню, проте мені пощастило благополучно втекти до червоноармійського загону. Другого дня ми були в Києві і я пересидів поляків у Київському підпіллі, а після визволення Києва був призначений секретарем губерньського відділу міської освіти” [4: 24].

Але на цьому зв'язки з Житомиром не закінчилися. До початку жовтня 1921 року в Житомирі ще жила дружина Варя. На Житомирщину він приїздив під час зйомок кінофільму „Щорс”. Відомо, що завдання зняти фільм про „українського Чапаєва” Миколу Щорса, дав О. Довженку Сталін. За цей фільм у 1941 році митець був відзначений Сталінською премією першого ступеня, тобто на словах Сталін визнавав за О. Довженком свободу, а насправді шельмував та обкрадав його живу й чисту душу.

Отже, під час створення кіносценарію „Щорс” О. Довженку значно допоміг досвід роботи у Щорсівській дивізії та драматичні сторінки його власної біографії, про які вже йшлося. У згаданій уже „Автобіографії” О. Довженко писав: „Щорс” – це був найкращий мій фільм. І робота над сценарієм про Щорса і над фільмом була найвизначнішою, найзмістовнішою подією мого життя. Я писав сценарій одинадцять місяців і двадцять місяців крутив фільм. Це було ціле життя.

„Щорсу” я віддав весь свій життєвий досвід. Всі знання, набуті за дванадцять років роботи, знайшли в цьому фільмі своє повне відображення” [5: 32].

Перший варіант кіноповісті О. Довженко завершив наприкінці 1936 року. На екрани фільм вийшов 1 травня 1939 року.

Деякі сцени фільму О. Довженко мав знімати в Бердичеві, а тому на початку травня 1938 року він відвідав це місто й зробив запис у книзі відгуків місцевого музею. Митець був задоволений експозицією, історико-культурними пам'ятками, які зберігалися в музеї. В інтерв'ю кореспондентові бердичівської газети він сказав, що деякі епізоди з бойового життя М. Щорса будуть зніматись у Бердичеві. Однак зйомки в Бердичеві не проводилися. Можливо, причиною цьому був арешт І. Дубового, соратника Щорса, який мав бути в кадрах фільму. Є в

кінофільмі кадри, які відображають сцену похорону В. Боженка біля пам'ятника О. Пушкіну в Житомирі.

У кіноповіді „Щорс” О. Довженко так описує цю траурну подію: „Хлопці несли його обережно, мов дорогоцінний посуд, боячись потривожити умираючого командира...

- Як умру, то поховайте мене коло Пушкіна... Кажуть, великий поет був... – просить хлопців Боженко. – Коло його пам'ятника в Житомирі на бульварі. Чуєте?..

- Чуємо! – відгукнулись хлопці.

- Заспівайте над могилою „Заповіт” Шевченка.

Коли закінчився урочистий спів і стихла музика, була вже ніч. Прибув Щорс з групою вершників. Швидко зскочив з коня і, знявши шапку, підійшов у скорботі до труни Боженка.

- Прощай, комбриг. Прощай, батьку! Прийми нашу любов і дружбу на віки вічні [6,230-231].

На місці, де був похований за його ж заповітом В. Боженко, зараз лежить гранітна плита, на якій висічені слова: „Тут 19.УІІ.1919 р. був похований герой громадянської війни Боженко Василь Назарович”. Стоїть на бульварі пам'ятник О. Пушкіну, який потрапив у кадри фільму. Могила Боженка після захоплення Житомира білополяками була розрита. Труп покійника прив'язали до кінського хвоста й пустили по Житомиру. Прах не зберігся.

У музичному оформленні кінофільму „Щорс” О. Довженко використав вірші А. Малишка, який теж розпочинав трудовий шлях на Житомирщині в Овручі й добре знав поліський край. У фільмі звучить його вірш „Четверта богунська”, покладений на музику Д. Кабалевським:

Звідки ви, хлопці, зброя в вас ясна,

В лузі гудуть батареї.

З Києва, з Ніжина, з краю-розмаю,

Ще й з України всієї! [7:253].

Проходять роки, але образ великого майстра нашої духовної культури, його слід на Житомирській землі залишається в пам'яті нових поколінь, вияскравлюється новими гранями. У Житомирі є вулиця імені О. Довженка, на одному з будинків, де він жив, встановлено меморіальну дошку. Зберігся будинок у провулку Квітковому, де пізнали щастя сімейного життя Олександр і Варвара. Відзначають житомиряни і ювілеї О.П. Довженка. А для всіх нас О. Довженко, як сказав А.Малишко, „лишився як дерево, що вічно цвіте, вічно плодоносить, як великий мислитель, який може стояти поряд із Сократом і Гомером”.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гончар О. Чим живемо. – К., 1991. – С.170.
2. Довженко О. Твори в 5-ти томах. – К., 1983. – Т.1. – С.21.
3. Костриця М.Ю., Мокрицький Г.П. У просторі і часі. – Житомир, 1995. – С.70.
4. Довженко О. Твори в 5-ти томах. – К., 1983. – Т.1. – С.24.
5. Довженко О. Твори в 5-ти томах. – К., 1983. – Т.1. – С.32.
6. Довженко О. Твори в 5-ти томах. – К., 1983. –Т.1. – С. 230-231.
7. Малишко А. Твори в 10-ти томах. – К., 1972. – С.253.